

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

JAARBOEK 2014

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Voorbeelden van eerste-generatiepijpen en een houten pijpje in de vorm van een scheepje, gevonden in Amsterdam. Op de achtergrond scherven van steengoed, majolica en porselein, 1590-1625. (Foto Bert van der Lingen)

Achterzijde omslag: Figurale dubbelwandige pijp met afbeelding van Lodewijk Napoleon, gemaakt in Ruhla, Duitsland. (Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)

ISBN: 978-90-801138-5-5

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiensz. Overwesel, 1722 Bert van der Lingen	9
Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier Arthur van Esveld	13
Een Jonaspip uit Keulen Ruud Stam	19
Het zeventiende eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? Ron de Haan	23
Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt Bert van der Lingen	27
Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant Arjan de Haan	31
Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) Bert van der Lingen	39
De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen) Ron de Haan	55
Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane, Ruhla en Schemnitz Arjan de Haan	69
De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid Ruud Stam	75
Pijprokers op keramiek Wiard Krook	87
Een ‘tobacqy pyp met tin beslaegen’ in een linnenkast in Dokkum, 1604 Bert van der Lingen	93
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringsmerk? Ruud Stam	99
De republikeinse held van een vrijwel onbekende Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber	105
Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625 Bert van der Lingen	111
English summaries	148

Voorwoord

Voor u ligt het tweede jaarboek van de 'PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Na de publicatie van ons eerste jaarboek hebben we veel positieve reacties ontvangen. Het kostte dan ook weinig moeite om de energie te vinden om dit tweede jaarboek samen te stellen. Naast de positieve reacties hebben we ook opbouwende kritiek ontvangen uit de academische wereld. Dit had vooral te maken met de opmaak van de artikelen en de leesbaarheid. Mede hierdoor ziet U een aantal veranderingen die we hebben doorgevoerd. De belangrijkste aanpassing is het font. Deze is veranderd van Arial naar Helvetica, waardoor de artikelen makkelijker leesbaar zijn en waardoor er meer tekst op een pagina past. Verder is de regelafstand aangepast en hebben alle pagina's headers gekregen. Dit vergemakkelijkt het terugvinden van de bron als artikelen los verwerkt worden. Tot slot zijn nu zo veel mogelijk de afmetingen van de voorwerpen, middels een meetlatje of in de tekst bij de afbeeldingen, weergegeven.

We hebben ook dit jaar getracht zoveel mogelijk variatie aan te brengen in de artikelen en daarbij de Nederlandse vondsten niet over het hoofd te zien. Zo zijn in het jaarboek onder meer bijdragen te vinden van Bert van der Lingen, over een grote en zeer zeldzame groep eerste-generatiepijpen uit Amsterdam, Ron de Haan schrijft over het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met TS en Wiard Krook heeft een artikel over pijprokers op zeventiende- en achttiende-eeuwse borden. Bijzondere vondsten uit Nederlandse bodem zijn de Ottomaanse tabakspijpen die door Bert van der Lingen worden beschreven.

Uiteraard treft u ook artikelen aan die over de landsgrenzen gaan. Zo heeft Ruud Stam bijdragen over een bijzondere zeventiende-eeuwse Jonas pijp uit Keulen en over de Belgische export en import van pijpen na de onafhankelijkheid en Arthur van Esveld schrijft over de overname van Noël door Gambier. Ron de Haan heeft verder nog een bijdrage over de pijpenfabricage in Ruhla en Arjan de Haan beschrijft een bijzondere groep kleipijpen uit de Levant.

Wij wensen u veel leesplezier in dit tweede jaarboek van de Stichting PKN,

Arjan de Haan
Bert van der Lingen

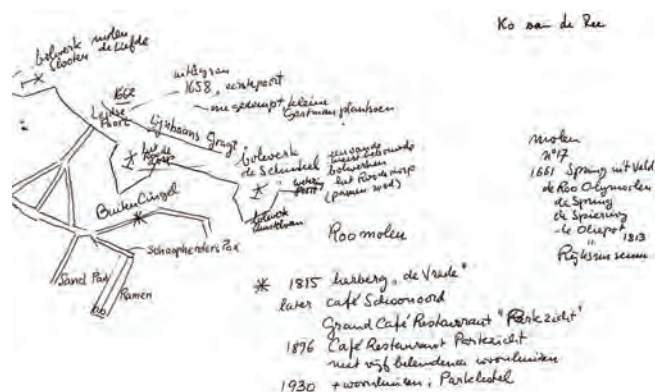
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringskenmerk?

Ruud Stam

Aan de hand van een aantal bodemvondsten uit Amsterdam wordt in dit artikel aangetoond dat de bij velen gebruikte dateringsmethode, om pijpen die geen Gouds bijmerk hebben, standaard te dateren voor 1739/1740, tot fouten kan leiden.

De vondst

Uit de nalatenschap van de heer Ko van der Ree komt een groep pijpen die, vermoedelijk voor het grootste deel vele jaren geleden, gevonden is aan de Singelgracht (voorheen Buitensingel), nabij het Rode Dorp in Amsterdam op het terrein van de voormalige herberg 'de Vrede'. (Afb. 1) Uit de bij de pijpen gevoegde tekeningen van de gevonden merken, zoals die gemaakt waren door de vinder, blijkt dat deze groep niet compleet was. Van een gesloten vondst kan dan ook niet worden gesproken. Het vondstmateriaal was via de heer Ed Grootaarts in handen van de auteur gekomen. De vondst, zoals die thans beschikbaar is, bestaat uit 75 gladde koppen van vooral het ovale model, alsmede enkele meer trechtervormige koppen van het overgangsmoedel (basismodel 2c).¹ Voorts zijn vijf pijpenkoppen met zijmerken aanwezig.

Afb. 1. Vindplaats Singelgracht (Buitensingel). Tekening Ko van der Ree.

Totstandkoming van dit artikel

De auteur constateerde dat in de groep pijpen zitten die op basis van hun vorm na 1740 te dateren zijn, maar geen Gouds bijmerk hebben. De precieze determinatie en datering van de pijpen is gedaan door Bert van der Ling en de datering is gecontroleerd door Hans van der Meulen. Ook Jan van Oostveen heeft deze groep gezien en geconstateerd dat hier een aantal pijpen bij is die na 1740 gedateerd moet worden, maar dat deze pijpen geen Gouds wapen, al of niet met de S, als bijmerk hebben. Verder heeft hij de hier genoemde pijpen vergeleken met pijpen en gegevens uit zijn digitale database, voor zover deze thans beschikbaar is. Ook zijn enkele opmerkingen in de tekst verwerkt.

Afb. 2. Ovaal model, D gekroond (H 48 mm). (Collectie auteur, foto Bert van der Ling)

Afb. 3. Ovaal model, 25 gekroond (H 47 mm). (Collectie auteur, foto Bert van der Ling)

Merk	Bijmerk	Datering	Hoogte (mm)	Mogelijke pijpenmakers	Opmerkingen
<i>Springend hert</i> (1) (Ketelmerk)	-	1740-1770	48	Jan Willemsz. de Vink (1688-1753) Leendert van Borselen (1754-1758/64)	Slordig afgewerkt en slecht passende vorm. L: wapen weggewerkt? Vermoedelijk Gouda (Van Borselen).
<i>Landman</i> (2)	-	1740-1770	46	Pieter Engelen van der Put (1707- 1736/45) Jan Pietersz. van der Putten (1753-1755/60)	Er zijn aanwijzingen dat dit merk in Alphen is gezet.
<i>Schaatsenrijder</i> (3)	L: stip	1740-1770	50	Jan Jansz. Volkaart (1712-1732) Weduwe Hendrik Pieterse Kool (1741-1750) Joris de Liefde (1750-1799)	
<i>Krijgsman</i> (4)	-	1740-1770	46	Voor 1743 onbekend Jan Vis (1743-1760)	
<i>Drie potjes</i> (5)	-	1750-1780	49	Jacobus de Ronde (1735-1774)	
<i>Kruispijp gekroond</i> (6)	L en R: stip	1740-1770	48	Johannes van Breukelen (1735-1765)	
<i>Boogkooi</i> 5 pijpen (7)	3 pijpen L: stip 1 pijp L: 2 stippen 1 pijp L: 3 stippen	1740-1770	2x 50; 1x 51 49 49	Jan Soufree (1732-1760?)	Fraai afgewerkt
<i>Drie sterren gekroond</i> (8)	-	1740-1770	47	Van dit merk is uit de periode 1728-1760 geen pijpenmaker bekend	
<i>D gekroond</i> (9)	L: stip	1750-1780	48	Jan van Leeuwen (1745/55-1771) Daarvoor geen pijpenmaker bekend	Fraai afgewerkt. Mogelijk Alphen. (Afb. 2)
<i>20 gekroond</i> (10)	-	1740-1770	50	Daniel Kok? (1733-1743)	Slecht gegraveerd merk, voelbare vormnaden. Niet met zekerheid Gouda.
<i>25 gekroond</i> 2 pijpen (11)	R: stip	1740-1770	47	Hendrik Sijpesteijn? (1733-1773)	Zeer slecht afgewerkt. Bij één resten van een verwijderd Gouds wapenschildje. Niet met zekerheid Gouda. (Afb. 3)
<i>60 gekroond</i> (12)	-	1740-1770	48	Teunis Maarland (1733-1747) Abraham Venendaal (1747-1793)	Vrijwel zeker niet Gouda.
<i>71 gekroond</i> (13)	L en R: stip	1740-1770	49	Gerrit van Keulen (1724-1735) Aart Brammert (1748-1760)	
<i>74 gekroond</i> (14)	-	1740-1770	48	Hendrik van den Broek (1733-1742) Jan Carlier (1742-1784)	

De dateringcriteria

Het eerste dateringcriterium is de vorm van de ketel. In de periode 1730-1740 werd het ovale model in Gouda ontwikkeld. Aanvankelijk stond de ketelopening nog schuin op de as van de pijpenkop. In de periode 1735-1740 vond een verandering plaats, zodat deze na 1740 haaks op de as kwam te staan.² Gewoonlijk worden dergelijke pijpen dan ook na 1739/1740 gedateerd.³

Het tweede dateringcriterium was het al of niet aanwezig zijn van het bijmerk, het Goudse wapenschildje met of zonder de S. De Goudse pijpenmakers waren gerechtigd om deze bijmerken op de zijkant van de hiel te plaatsen op basis van de octrooien van de Staten van Holland van 1739 en 1740.⁴ Pijsen zonder dit bijmerk worden door verschillende personen standaard voor 1739/1740 gedateerd, terwijl dit criterium alleen omgekeerd gebruikt mag worden: Pijsen met het Goudse bijmerk zijn van na 1739/1740.

Analyse van de pijpenkoppen.

Ten behoeve van dit artikel zijn alleen die pijpenkoppen

in beschouwing genomen waarvan duidelijk is dat deze qua vorm volgens de gangbare criteria, zoals die door D.H. Duco in zijn boek 'Merken en merkenrecht' geformuleerd, na 1740 te dateren zijn en die tevens geen Gouds wapen, al of niet met de S, op de zijkant van de hiel hebben. In onderstaande tabel is een overzicht van deze pijpen opgenomen.

Opmerkingen bij de tabel:

1: Jan van Oostveen (JvO) gaf aan dit type merk alleen te kennen van vondsten uit Amsterdam op ovale en rondbodempijpen met op de ovale pijpen soms resten van een Gouds bijmerk.

2: Ook versierde producten van na 1740 hebben geen bijmerk (JvO).

3: Van der Meulen gaf aan dat deze weduwe al in 1730 begonnen was.⁵ Het zijn met name de producten die gedateerd konden worden in de periode 1740-1770 die geen bijmerk hadden (JvO). Latere producten hebben altijd een Gouds bijmerk.

4: Van der Meulen gaf als mogelijke pijpenmakers aan: Jan Vis 1732-? En Pieter Vis 1745-? ⁶

Er zijn drie pijpen met dit merk en met dezelfde datering aangetroffen: een zeer slecht afgewerkte pijp met een vals[?] Gouds wapen; een met het Goudse wapen met de S, en een zonder bijmerk. De laatste twee waren wel goed afgewerkt. JvO gaf aan dat hem alleen producten uit de periode 1743-1770 bekend waren die geen bijmerk hebben.

5: Er zijn twee pijpen aangetroffen met dit merk: Een gedateerd 1740-1760 met Gouds wapen met S en een zonder bijmerk, gedateerd 1750-1780. Deze laatste is slecht afgewerkt. JvO geeft aan dat de producten rond 1740-1760 uit zijn database altijd een bijmerk dragen op een uitzondering na: Een Haagse vondst zonder bijmerk.

6: JvO had producten zowel met als zonder Gouds bijmerk in zijn database.

7: Vijf pijpen uit drie verschillende mallen, alle zonder bijmerk. JvO merkte op dat bij deze exemplaren de parelrand rond het merk ontbreekt en dat bij exemplaren die deze parelrand wel hadden er wel een Gouds bijmerk is gezet.

8: Jan van der Starre had dit merk in 1728. Mogelijk heeft hij of zijn weduwe tot 1760 dit merk gevoerd. De op deze pijp voorkomende sterren zijn afwijkend van die JvO kent.

9: Jan van Leeuwen was, volgens van der Meulen, mogelijk al in 1729 begonnen.⁷ JvO: mogelijk Alphen.

10: Ook JvO denkt hierbij aan een imitatie.

11: JvO merkte op dat dit merk zeker ook is geïmiteerd. Opvallend is dat een vondst met dit merk zonder bijmerken ook als vondst uit Zutphen bekend is.

12: JvO denkt dat dit merk geïmiteerd is.

13: Ook is een pijp met hetzelfde merk aangetroffen die te dateren is tussen 1735 en 1760. JvO: Vermoedelijk Gouds. Andere bekende exemplaren dragen ook geen bijmerk.

14: JvO merkte op dat de vroege exemplaren uit zijn database ook geen bijmerk dragen.

Wat is hier aan de hand?

Er kunnen drie redenen zijn waarom de dateringcriteria bij deze pijpenkoppen ogenschijnlijk strijdigheid vertonen:

1. De pijpen stammen niet uit Gouda, maar zijn in een ander centrum geproduceerd.

De afwerking van de meeste van deze pijpen is zodanig dat een herkomst uit Gouda voor de hand ligt. Echter (zie tabel) bij een aantal pijpen kan bij nauwkeurige beschouwing aan de Goudse oorsprong getwijfeld worden en bij sommige is duidelijk dat deze mogelijk in Alphen geproduceerd zijn. Ook de opgegraven pijpen van de VOC-handelspost te Dejima (Japan) laten verschillende pijpen zien uit een ander productiecentrum dan Gouda, waaronder een pijp gemerkt 40 gekroond met een datering 1770-1815 en zonder wapenschild. Op Dejima zijn ook pijpen gevonden van Philip Hoogenboom met de B gekroond en een vervalst wapenschild.⁸

2. De vorm met de ovale ketel, waarvan de ketelopening haaks op de as van de ketel staat, is eerder tot ontwikkeling gekomen dan door D.H. Duco aangegeven.

Deze mogelijkheid kan worden uitgesloten. Bij archeologisch onderzoek zijn hier geen aanwijzingen voor gevonden.

3. Ook na de toekenning van de octrooien van de Staten van Holland is door sommige pijpenmakers het bijmerk niet gebruikt.

Voor deze mogelijkheid pleit dat de meeste merken geen belangrijke merken waren in die tijd. Namaak in andere centra zal nauwelijks een gevaar voor de betreffende pijpenmaker zijn geweest. In zo'n situatie was het slaan van een bijmerk in de mal alleen maar extra werk en mogelijk kostenverhogend. Bovendien was de mal dan niet meer buiten Gouda verhandelbaar.⁹ Verschillende merken waren rond 1740 vacant of er waren uit die periode geen pijpenmakers bekend. Geen van de merken, behalve de D gekroond, was een merk van een geprivilegieerde pijpenmaker/koopman die opdrachten kon uitbesteden.¹⁰ De pijp met de D gekroond is echter mogelijk in Alphen gemaakt.

Voor een ander doel zijn vele duizenden vondsten uit tal van landen, gebruik makend van bestaande publicaties, geanalyseerd en in een database opgenomen. Hoewel zo'n database nooit dekkend voor heel Europa en zeker niet voor de gehele wereld is, omdat lang niet overal onderzoek gedaan is, is het toch nuttig hier te signaleren dat de in dit artikel genoemde merken in deze database weinig vertegenwoordigd zijn. Vele van de merken uit de tabel uit de periode rond 1740 zijn in die database niet aangetroffen; enkele van deze merken is een enkele keer in een havenstad gevonden en alleen het merk de boogkooi wordt met enige regelmaat in havens rond de Oostzee aangetroffen en in Plymouth. Dat deze merken alleen in havens worden gevonden duidt erop dat deze pijpen mogelijk niet geëxporteerd zijn, maar meegenomen zijn door zeelieden. Waarschijnlijk behoren de meeste van deze merken niet tot de belangrijke exportmerken. Opvallend is dat de boogkooi in het vondstcomplex uit Amsterdam, op pijpen uit drie verschillende mallen voorkomt. Dit betekent dat Jan Soufree kennelijk een zo grote productie had dat hij voor vermoedelijk dezelfde pijp meerdere mallen in gebruik had. Dit geldt ook voor het merk de krijgsman. Opvallend is dat in het vondstcomplex pijpen met de merken de krijgsman en de drie potjes zowel voorkomen met als zonder Gouds bijmerk.

Kennelijk waren het dus niet alleen de kleinere pijpenmakerijen die het bijmerk niet plaatsten, maar waren er ook grotere bedrijven die dit niet deden.¹¹ Het gilde controleerde streng op het juiste gebruik van de verkregen octrooien die het plaatsen van een bijmerk mogelijk maakten.¹² Echter het bezit van een octrooi (een recht) betekende nog niet dat het ook gebruikt moest worden.

In de tabel is aangegeven dat het er bij twee pijpenkoppen op lijkt dat het Goudse bijmerk zelfs verwijderd is. Dit is echter een met onzekerheden omgeven waarneming die hier in de analyse verder buiten beschouwing gelaten wordt. Het is wel belangrijk hier ook bij verder onderzoek op te letten.

Conclusie en oproep

Op basis van het thans voorhanden materiaal kan geconcludeerd worden dat vermoedelijk niet alle pijpen Gouds zijn. Sommige, vooral kleinere, Goudse pijpenmakers hebben het bijmerk in de eerste jaren niet gezet. Het feit dat een pijp, die qua vorm na 1740 te dateren is, geen Gouds bijmerk heeft betekent niet dat de datering onjuist is. Verder onderzoek aan dit soort pijpen lijkt van belang voor onze kennis over de betreffende pijpenmakers en over de concurrentieverhoudingen.

Ik verzoek ieder die dergelijke pijpen in zijn collectie heeft dit, liefst met foto, bij de schrijver te melden.

Dankwoord: Hierbij wil ik Bert van der Lingen, Hans van der Meulen en Jan van Oostveen bedanken voor het meekijken bij deze analyse. Verder is een woord van dank verschuldigd aan Ed Grootaarts voor het 'redden' van deze groep pijpen.

Noten:

- 1 Duco, 2003, p. 204.
- 2 Duco, 2003, p. 201 en 206.
- 3 Opgemerkt moet worden dat er ook na 1740 nog eerdere modellen werden gemaakt voor de roker die nog aan het oude model vasthield. Zo zijn rond 1750 nog trechtersvormige modellen gemaakt die op basis van de vorm rond 1710-1720 gedateerd moeten worden.
- 4 Helbers & Goedewaagen, 1942, p. 5.
- 5 Van der Meulen, 2003, p. 37.
- 6 Van der Meulen, 2003, p. 35.
- 7 Van der Meulen, 2003, p. 65.
- 8 Indertijd is opgemerkt dat 'Het ontbreken van het wapenschild een indicatie is, dat deze pijpen uit een andere productie plaats dan Gouda afkomstig kunnen zijn. Een andere indicatie die dit vermoeden versterkt, is de vondst van het merk koning David met aan de zijkant van de hiel een Gouds wapenschild bestaande uit sterren afgewisseld met cirkels in boogjes, die buiten Gouda gemaakt kan zijn' (Van der Lingen, 2001, p. 1271-1272).
- 9 Het Gildebestuur en de Goudse Magistraat probeerden deze handel tegen te gaan, maar tot 1750 was er een levendige handel in pijpenmakers gereedschap. Van der Meulen, 1994, p. 16-17.
- 10 Duco, 1993, p. 132.
- 11 Op Dejima zijn een tiental ovale pijpen uit 1740-1770 zonder Gouds wapen gevonden. Een deel van deze pijpen lijkt een Goudse oorsprong te hebben. Het gaat om de merken: 46 ongekroond, D ongekroond, leeuw in de Hollandse tuin, pijlenbundel en wapen van Amsterdam. De merken D ongekroond, leeuw in de Hollandse tuin en wapen van Amsterdam zijn tevens met Gouds wapen gevonden (Van der Lingen, 2001, p. 1271-1272).
- 12 Duco, 2003, p. 32.

Literatuur:

- Duco, D. H., 1993. 'Kleipijpen'. In: J.J. Lenting, H. van Gangelen en H. van Westing. *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellingeren, p.125- 166.
- Duco, D. H., 2003. *Merken en merkenrecht*. Amsterdam.
- Helbers, G. C. & D.A. Goedewaagen, 1942. *Goudsche pijpen*. Gouda.
- Lingen, B. van der, 2001. 'Tabakspijpen van de VOC-handelspost te Dejima, Nagasaki, Japan'. *PKN* 23(91), p.1261-1275.
- Meulen, J. van der, 1994. *De "Gecroonde Roos" en andere pijpenmakersmerken van Gouda*. Leiden.
- Meulen, J. van der, 2003. *Goudse pijpenmakers en hun merken*. Leiden.

Is het bijmerk een betrouwbaar dateringskenmerk? / Is the Gouda side mark a reliable indicator for dating?

Ruud Stam

In a group of pipes found in Amsterdam a number of them could be dated as post 1740 based on the form of the pipe. However these pipes missed the side mark, the coat of arms of Gouda, with or without the S. In 1739/40 pipe ma-kers in Gouda were allowed to place this coat of arms on their pipes to avoid plagiarism.

Precise identification revealed that a few of these pipes might have been made in Aarlanderveen and not in Gouda. For the other pipes it is clear that not all the Gouda pipe makers used this right to place the coat of arms of Gouda on the side of the spur of their pipes. So pipes without this side mark are not ne-cessarily from the period before 1740. It can only be guessed why these pipe makers didn't use this side mark but the costs of engraving in the mould or the fact that a mould with this mark couldn't be sold outside Gouda were possible contributory factors in their decision.

